

Palms and Dates of Fars in the Early Islamic Centuries from the Perspective of Historical Geography

Mostafa Ibrahimi*
Ali Nazemianfard**
Mohammad Taghi Imanpour***

Abstract:

Palm cultivation and date production were considered as the main occupations of farmers and gardeners of the tropical regions of Fars Province during the early Islamic centuries. The present study was conducted from the perspective of historical geography based on human interaction with its surroundings. Therefore, palm cultivation, date production, and various areas depending on palm-related livelihoods were studied in Fars Province during the mentioned period. This research was a descriptive-analytical study performed by referring to library resources and conducting a field study in some areas of the province cultivating palm trees with palm irrigation structures. In the early Islamic centuries, various regions of the province were regarded as tropical regions where palm trees were of great importance. Some references have considered this province, especially Khark Island, as the origin of all palm trees in the world. Persian books have reported "palm" under the name of "khormabon," but the southern Iranian people have used to call palm trees "Mokh", "Mogh", and "Mog", which are some words rooted in the Pahlavi language. Resistance against drought, adaptation to warm climate, and high fruiting rate are the important natural features of this tree. Historical and geographical sources, as well as the remaining old palm gardens, suggested interaction of people living in Fars Province with their surrounding geography and their attempts to establish many palm gardens. In old Fars Province, there were settlements called "Moghistan", "Mokhdan", and "Moghdan", indicating that people planted palm trees and had palm gardens. Moreover, the rise of gardens in this region mainly meant that palm trees were planted here as well.

In the tropical regions of Fars Province, people used all parts of a palm tree in their lives. In fact, many of the livelihood patterns of people in this area were taken from the palm tree. Palm played an important role in the architecture of houses as the trunk of this tree was used in their ceilings. In some places, people built their houses with the foliage of this tree. In the tropical regions of Fars Province, the word "pish" (or pesh) meaning palm leaf was adopted from Pahlavi language. Palm leaves had an important impact on the emergence of handicrafts and supplies needed in the people's lives in this area. Brooms, fans, ropes, and various containers were among the items made with palm leaves. A variety of instruments made from palm leaves indicated the vast extent of its use and its important role in the people's lives in

* Ph.D. Student in Islamic History of Iran, History Department, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

** Associate Professor in Islamic History, History Department, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
(Corresponding Author) nazemian@um.ac.ir

*** Ph.D. in Ancient Iran, History Department, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

the tropical lands of Fars Province. This reflected people's creativity in using a natural phenomenon like a palm tree and making widely used tools from its leaves, thus indicating their interaction with the natural phenomena around them.

Dates are the main product of palm trees. "Khorma" (Persian word for date) is again a Pahlavi word. Dates and fresh dates (Rotab) were important products produced in the tropical regions of the province. Since this region was always threatened by drought, dates played an important role in providing food for people due to their abundant energy and long durability. In some periods, they were considered as the only fruit for people. Their pureness and sweetness led to their abundant use in nutrition. Different products, such as date honey and date syrup, were produced from dates. Dates were widely used with dairy and Tahini. They were also used to make different dishes, sweets, and Halva, which were among the common traditional foods of the province. They were of medical importance and used as medicine for treating some diseases as well.

Dates were important economically and were among the main export items of the tropical regions in this province and a source of income for a number of people. During the years of famine and pest attack, dates were imported from Basra and Bahrain to be used in the province. Due to trade relations, dates were also exported from the Persian Gulf countries to India and China where such palm trees were not planted.

One of the important effects of palm trees on the people's lives in the tropical regions of Fars Province was coinage of a large number of words and terms related to them, indicating that palm trees had more influence on the lexical richness of literature and culture of this land compared to any other trees. The importance of palm trees led to preservation of many of these words in the folklore and traditions of these people throughout history. Therefore, it could be said that palm tree was the most important tropical tree in Fars Province and date was the major tree crop in this region.

Keywords:

palm, palm garden, date, tropical region, Fars Province, Persian Gulf, early Islamic centuries, historical geography

References

1. Ibn al-Balkhi (1995). *Farsnama*. Edited and annotated by Mansour Rastegar Fasaie. Shiraz: Farsology Center.
2. Ibn Khordadbeh (1992). *Kitab al-Masalik wa'al-Mamalik (The Book of Roads and Kingdoms)*. Translated by Saeed Khakrand. Tehran: Institute for Historical Studies and Publications.
3. Ibn Rustah, Ahmad ibn Umar (1892). *Kitab al-Alaq al-Nafisa (Book of Precious Records)*. Beirut: Dar al-Sader.
4. Ibn Wahshiyya (n.d.). *Kita al-Filaha al-Nabatiyya (Nabataean Agriculture)*. Tahqiq Towfiq Fahad. Damascus: French Institute for Arab Studies.
5. ----- (n.d). *Kitab al-Nakhal (Book of Palm Tree)*. Scholar: Ibrahim al-Samarraei.
6. Ibn al-Wardi, 'Umar ibn Muzaffar (1428). *Kharidat al-Ajaib wa Faridat al-gharaib (The Pearl of Wonders and the Uniqueness of Strange Things)*. Scholar: Anwar Mahmud Zenati, Cairo: Maqtada al-Thaqafa al-Diniyya.
7. Al-Idrisi, Muhammad ibn Muhammad (1409). *Kitab Nuzhat al-Mushtaq fi'khtiraq al-Afaq (The Book of Pleasant Journeys into Faraway Lands)*. Beirut: Alam al-Kotob.
8. Istakhri, Ibrahim ibn Muhammad (2004). *al-Masalik wa al-Mamalik (Routes of the Realms)*. Scholar: Muhammad Jaber Abd al-'Aal al-Husayni. Cairo: Al-Heiah al-AmaLaqsour al-Thaqafa.

9. *Avesta* (1998). *Report and Research of Jalil Doostkhah*. Tehran: Morvarid.
10. East, W. Gordon (2013). *The Geography behind History*. Translated by Hossein Hataminejad and Hamid Reza Peyghambari. Tehran: Research Center for Islamic History.
11. Al-e-Ahmad, Jalal (1960). *Khark Island: The Pure Pearl of the Persian Gulf*. Tehran: Majid.
12. Al-e-Dawood, Seyed Ali (1999). *Two Travelogues from Southern Iran*. Tehran: Amir Kabir.
13. Al-Bakri, Abd Allah ibn Abd al-Aziz (1992). *Kitab al-Masalikwa al-Mamalik (Book of Highways and Kingdoms)*. Scholars: Adrian von Liufen and Andrei Fieri. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami.
14. Bal'ami, Abu Ali (1999). *al-Tabari's History*. Edited and annotated by Mohammad Roshan. Tehran: Soroush.
15. Al-Biruni, Abu Rayhan (2004). *Kitab al-Saydala fi al-Tibb (Book on the Pharmacopoeia of Medicine)*. Translated by Bagher Mozaffarzadeh. Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
16. Baker, Alan, H. (2013). *Geography and History (Bridging the Divide)*. Translated by Morteza Goudarzi. Tehran: Research Center for Islamic History.
17. *Tarikh-e Sistan (History of Sistan)* (1987). Edited by Malik al-Shoara Bahar. Tehran: Padideh Khavar.
18. Tofighian, H. (2017). "A Research on the Newly Discovered Sassanid Fire-Bases from Persian Gulf Beaches". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, Issue 12, Vol. 7, pp. 195-210.
19. Tofighian, H. (2020). "Research on the Advantages of Archaeological Materials Found in the Underwater Archeological Survey of Bushehr port". *Archaeological Studies*, Issue 1, Vol. 12, pp. 41-58.
20. Ja'fari, Mohammad ibn Ja'far (2005). *History of Yazd*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Elmi Farhangi.
21. *Hudud al-'Alam (Boundaries of the World)* (1983). Edited by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Tahuri Library.
22. Hosseini Fasai, Haj Mirza Hassan (2003). *Farsnameh Nasiri*. Edited and annotated by Mansour Rastegar Fasaee. Tehran: Amir Kabir.
23. Hallaj Shirazi, Abu Ishaq (1921). *Divan (Beshaq At'ama)*. Istanbul: Abolziya Printing House.
24. Al-Hamawi, Yaqutibn Abdullah (1995). *Mu'jam al-Buldan (Dictionary of Countries)*. Beirut: Dar Sader.
25. Khosrowzadeh, A. R. (2013). "The Parthian Settlements and Sites in Qeshm Island". - *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, Issue 5, Vol. 3, pp. 79-100.
26. *The Encyclopedia of the Islamic World* (2014). Entry "Khorma" [Date], Vol. 15/ Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
27. *Drakht-i Asurig* (2007). Translated by Mahyar Navabi. Tehran: Forouhar.
28. Razi Ghazvini, Abdoljalil (2012). *Al-Naqz*. Edited by Mir Jalal al-Din Mohaddes Armawi, collected by Mohammad Hossein Derayati. Tehran: Library, Museum and Documents Center of the Islamic Consultative Assembly.
29. Ramhormozi, Bozorg ibn Shahriar (1969). *Al-A'jaib al-Hind (Wonders of India)*. Translated by Mohammad Malekzadeh. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
30. Zuhri, Abu Abd Allah Muhammad ibn Abi Bakr (2003). *Kitab al-Joqrafiyah (Geography Book)*. Translated by Hossein Gharechanloo, scholar: Mohammad Haj Sadegh. Tehran: Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.

31. *Tourism of Pythagorasin Iran* (1984). Translated by Yousef Etesami. Tehran: Donyaye Ketab.
32. Sirafi, Sulaiman (2002). *Selseleh al-Tawarikh or Akhbar al-Sin wa al-Hind (Continuation of Histories or News from China and India)*. Collected and edited by Abu Zayd Hasan Sirafi, translated by Hossein Gharahchanloo, Tehran: Asatir.
33. Schwartz, P. (2003). *Historical Geography of Fars*. Translated by Keikavoos Jahandari. Tehran: Anjoman Asarva Mafakher Farhangi.
34. Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir (1996). *Tabari's History*. Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Asatir.
35. Aani, Abd al-Rahman Abd al-Karim (2000). *Al-Bahrin fi Sadr al-Islam*. Beirut: Al-Dar al-Arabiya Lelmossa'at.
36. Erfan, Heydar (1995). *Palm Gardens in Bushehr Province (Dashtestan County)*. Tehran: Etela'at.
37. Askari Chaverdi, Javad (2011). *Folklore and Customs of Lamerd, Fars*. Qom: Atash.
38. Askari Chaverdi, A. R. (2013). *Archaeological Researches of the Persian Gulf Coasts (Lamerd and Mohr Cities)*. Shiraz: Art University and Sobhan Noor.
39. Farehvashi, B. (2002). *Persian-Pahlavi Dictionary*. Tehran: Institute of Publications and Printing, University of Tehran.
40. Ghasemi, P. et al. (2017). "Reconstruction of the Divisions of Sasanian Province of Bisabahr Based on the Discovery of Some New Toponyms from the Administrative Bullae of Tole Qaleh Seyfabad, Kazerun, Fars". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, Issue 14, Vol. 7, pp. 91-102.
41. Ghobadiani, N. Kh. (1977). *Safarnama (Travelogue)*. Edited by Mohammad Dabirsiyaghi. Tehran: Zavar.
42. Al-Qazwini, Zakariyya ibn Muhammad (1994). *Athar al-Biladwa Akhbar al-Ibad (Monuments of the Lands and Historical Traditions about Their Peoples)*. Translated by Jahangir Mirza Qajar. Tehran: Amir Kabir.
43. Al-Qazwini, Zakariyyaibn Muhammad (2006). *Aja'ib al-Makhlouqatwa Ghara'ib al-Mawjudat (Wonders of the Creation and Unique of Existence)*. Scholar: Muhammad ibn Yusuf Qazi, Cairo: Makhtaba al-Thaqafa al-Diniya.
44. Christensen, A. (1989). *Sassanid Persia*. Translated by Gholamreza Rashid Yasemi. Tehran: Donyaye Ketab.
45. Mahmoud ibn 'Uthman (1979). *Ferdows al-Morshadiyah fi Asrar al-Samadiyah*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Offset Company.
46. Madani, Seyed Jalaleddin (2004). *Contemporary Political History of Iran*. Qom: Entesharat-e Eslami.
47. Al-Mas'udi, Abu al-Hasan Ali ibnal-Husayn (1995). *Muruj al-Dhahabwa Ma'din al-Jawhar (The Meadows of Gold: The Abbasids)*. Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Elmi Farhangi.
48. Mostafavi, M. T. (1996). *Pars State*. Tehran: Eshareh.
49. Al-Maqdisi, Shams al-Din Abu Abd Allah Muhammad (n.d.). *Ahsan al-Taqaqim fi Ma'rifatal-Aqalim (The Best Divisions in the Knowledge of the Regions)*. Beirut: Dar Sader.
50. *Menog-iKhrad [Spirit of Wisdom]* (1975). Translated by Ahmad Tafazoli. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
51. Herdotus (2003). *Histories*. Translated by Hadi Hedayati. Tehran: Institute of Publications and Printing, University of Tehran.
52. Al-Hamadani, Ahmad ibn Muhammad ibn al-Faqih (2000). *Al-Buldan*. Translated by Mohammad Reza Hakimi. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره سوم (پیاپی ۵۱)، پاییز ۱۴۰۰، ص ۵۴ - ۳۹

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۴/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۲۸

<http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2021.129209.2216>

نخل و خرماي فارس در سده‌های نخستین اسلامی از منظر جغرافیای تاریخی

مصطفی ابراهیمی* - علی ناظمیان‌فرد** - محمدتقی ایمان‌پور***

چکیده

نخل در حکم یکی از درختان مشهور مناطق گرمسیری فارس، در سده‌های نخستین اسلامی در کانون توجه مردم این خطه بود؛ پس پرورش آن و تولید خرما از مشاغل عمده کشاورزان و باغداران این منطقه بود. نخل‌داری در جایگاه یکی از عرصه‌های تعامل مردم فارس با محیط گرمسیری آن در سده‌های یادشده، موضوعی است که تاکنون چندان واکاوی نشده و تنها در برخی از آثار تألیفی، به شکل کلی به آن توجه شده است. بر این اساس، پژوهش حاضر حول این پرسش سامان یافته است: از منظر جغرافیای تاریخی، در این دوران معیشت وابسته به نخل در چه زمینه‌هایی از حیات مردم فارس نمود پیدا کرده بود؟

پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و بررسی میدانی در برخی مناطق دارای نخلستان و سازه‌های مرتبط با آبیاری نخل در فارس فراهم شده است. یافته‌های پژوهش از تعامل مردم گرمسیر فارس با جغرافیای محل سکونت خود، در ایجاد نخلستان‌های متعدد و استفاده فراوان از این درخت حکایت می‌کند. نخل و خرما در شکل‌گیری الگوهای زیستی سازگار با گرمسیر فارس همچون معماری، صنایع دستی، تغذیه، صادرات و پیدایش واژه‌های فراوان در ادبیات این منطقه نقش مهمی ایفا کرده و نزد مردم این خطه، جایگاه ویژه‌ای داشته است.

واژه‌های کلیدی: فارس، نخل، خرما، جغرافیای تاریخی، سده‌های نخستین اسلامی.

* دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران ebrahimishaldani@gmail.com

** دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران (نویسنده مسؤول) nazemian@um.ac.ir

*** استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران timanpour@um.ac.ir

مقدمه

گرمسیری فارس، نخل از درختان مهم این نواحی به شمار می‌رفت که در این مقاله علاوه بر بررسی کاشت و شیوه‌های آبیاری نخل در فارس، جنبه‌های مختلف معیشت وابسته به آن تا پایان سده پنجم قمری واکاوی شده است.

انجام چنین پژوهشی از آن رو ضرورت دارد که در محدوده زمانی و مکانی یادشده، تاکنون چنین مطالعه‌ای صورت نگرفته است؛ پس با بررسی تعامل مردم این خطه با پدیده‌ای جغرافیایی همچون نخل، پژوهش‌کننده به تأثیر عمیق این پدیده بر جنبه‌های مختلف زندگی آنها توجه کرده است. از سوی دیگر در پرتو ادبیات مکتوب به میزان کمتر و ادبیات شفاهی به میزان بیشتر، بسیاری از سنت‌ها و واژه‌ها و اصطلاح‌های وابسته به نخل به عصر حاضر رسیده است؛ اما در اثر پیشرفت‌های صنعتی و ارتباطات روزافزون اقوام با یکدیگر، بسیاری از این سنت‌ها و اصطلاح‌ها در معرض فراموشی قرار گرفته‌اند.

درباره روش گردآوری داده‌ها باید گفت در ابتدا اطلاعات راجع به نخل و خرما از منابع مکتوب جمع‌آوری شد. درباره بسیاری از مناطق محدوده مکانی پژوهش در منابع مطلبی نیامده است؛ بنابراین با انجام بررسی میدانی در برخی از مناطق وابسته به فارس قدیم و بازدید از نخلستان‌ها و آثار تاریخی مرتبط با موضوع، اطلاعات پژوهش افزایش پیدا کرد. همان‌گونه که گذشت، درباره کاشت و پرورش نخل و تولید خرما در فارس سده‌های نخستین اسلامی، از منظر جغرافیای تاریخی، تاکنون پژوهشی انجام نشده است. برخی از کتاب‌ها با استفاده از منابع جغرافیایی اسلامی از وجود نخل و برخی نخلستان‌های فارس به صورت کلی سخن گفته‌اند. کتاب جغرافیای تاریخی فارس اثر پاول شوارتس (Paul Schwartz) از آن جمله است. لسترنج در

توجه انسان به پدیده‌های جغرافیایی و بهره‌گیری از آنها در زندگی، موجب ایجاد تعامل بین انسان و محیط جغرافیایی پیرامونش شده است. این بهره‌گیری شامل فعالیت‌های انسانی همراه با خلاقیت و نبوغ است که در آن امکانات و منابع محیطی در راستای بهبود زندگی به کار گرفته می‌شود. امروزه پژوهش‌کننده‌ها برای آگاهی از فعالیت‌های انسانی ناشی از تعامل انسان با جغرافیا مانند تأثیر بر خاک، انواع سکونتگاه‌ها و پراکندگی آنها، وجود منابع معدنی و بهره‌برداری از آنها، شیوه‌های استفاده از زمین و پراکندگی جمعیت در طول تاریخ از حوزه‌ای تخصصی به نام «جغرافیای تاریخی» بهره می‌گیرند (ایست، ۱۳۹۲: ۳۰). به‌علاوه در این حوزه به اقلیم، شهرها، راه‌ها، مرزها و اقتصاد نیز توجه می‌شود. در کنار استفاده از منابع مکتوب و نقشه‌ها، بررسی میدانی نیز لازم است و پژوهش‌ها را غنی‌تر می‌کند (ایست، ۱۳۹۲: ۳۳).

در سده‌های نخست اسلامی، ایالت فارس از شرق به کرمان، از غرب به خوزستان و اصفهان، از شمال به بیابان بزرگ واقع بین فارس و کرمان و برخی از حدود اصفهان و از جنوب به خلیج فارس محدود بود (الإصطخری، ۲۰۰۴: ۶۷). در واقع، در آن زمان این ایالت استان‌های فعلی فارس، بوشهر، کهگیلویه و بویراحمد، بخش‌های وسیعی از استان‌های هرمزگان و یزد و قسمت‌هایی از استان‌های کرمان و اصفهان و خوزستان را شامل بود. کوره‌های اصطخر، اردشیرخَره، دارابجرد، ارجان و شاپور قسمت‌های پنج‌گانه این ایالت را تشکیل می‌دادند (اصطخری، ۲۰۰۴: ۶۷).

از نظر اقلیمی، فارس شامل نواحی گرمسیر (جروم) و سردسیر (سرود) و معتدل بود (اصطخری، ۲۰۰۴: ۸۲). به علت وسعت درخور توجه نواحی

۶۴). در بيشتر نواحی جنوبی ایران برای اشاره به نخل، از واژه‌های موخ (mōkh) و موغ و موگ استفاده می‌شود که از واژه پهلوی موگ (mōg) گرفته شده است (فروشی، ۱۳۸۱: ۵۱۹).

برای اشاره به نخلستان نیز واژه‌های موغستان یا موخدان یا موغدان و شکل محلی‌تر آنها یعنی موخدن به کار می‌رود. افزون بر این، واژه‌های موخرو و میخینه، رایج در داراب و حاجی‌آباد فارس، و موکشک (مکشک) و موآب (مآب) نیز در واژه پهلوی یادشده ریشه دارند. استفاده از این واژه تاریخی در بيشتر مناطق وابسته به فارس تا امروز، پیشینه کاشت نخل را نشان می‌دهد.

در همه مکان‌هایی که امروزه نیز نخل وجود دارد، هیچ منبع مکتوب و دست‌اولی برای اثبات پیشینه پرورش نخل و تولید خرما در دست نیست؛ اما به‌کارگیری این واژه‌ها در کنار وجود نخل و شواهد باستان‌شناسی، مانند سازه‌های آبی که از تعامل مردم فارس با پدیده‌های جغرافیایی حکایت می‌کند، بهترین سند تاریخی برای اثبات پرورش نخل و برداشت خرماست. بنابراین واژه‌های یادشده که امروزه تنها در فرهنگ و زبان محلی بخش‌هایی از جنوب ایران استفاده می‌شوند، از منظر جغرافیای تاریخی اهمیت ویژه‌ای دارند و در نبود شواهدی مکتوب از زندگی مردم، مدرک ارزنده‌ای به شمار می‌روند.

نخل از درختانی است که در برابر بی‌آبی مقاومت بسیاری دارد و برای بقای این درخت و ثمردهی آن، باران زمستانی کافی است؛ بنابراین ساکنان سرزمین‌های گرمسیری فارس از روزگاران دور، به کاشت نخل و ایجاد نخلستان توجه می‌کردند. برخی بر این نظرند که بلاد فارس و جزیره خارکان (خارک امروزی) خاستگاه همه نخل‌های دنیاست و مردم نخل را در آنجا به شکل خودرو یافتند و آن را به سرزمین فارس انتقال دادند؛

جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی با استفاده از منابع جغرافیایی، مکان‌هایی را ذکر کرده که در فارس برای پرورش نخل مناسب بوده است؛ اما در کار او، جای بررسی میدانی و اشاره به مکان‌های غیرمشهور محدودۀ پژوهش خالی است.

حیدر عرفان در کتاب *نخلستان در استان بوشهر (دشتستان بزرگ)* با درآمیختن جنبه‌های ذوقی و ادبی و تا اندازه‌ای تاریخی نخل و نخل‌داری، به منطقۀ یادشده به‌ویژه در دورۀ معاصر توجه کرده است؛ همچنین به پیشینه وجود نخل در جنوب ایران، خاصه استان بوشهر، نگاهی کرده است. نویسنده از بسیاری منابع تاریخی و جغرافیایی که به نخل و خرما اشاره‌هایی کرده‌اند، بهره‌نبرده است. با وجود این، کتاب حاوی آگاهی‌های ارزشمندی از سنت‌های مرتبط با نخل و اصطلاح‌ها و واژه‌های محلی مربوط به آن است که به شکل شفاهی از گذشته به امروز رسیده است.

جواد عسکری چاوردی در کتاب *فرهنگ عامه و آداب و رسوم شهرستان لامرد فارس*، درباره نخل در فرهنگ مردم این نقطه سخن گفته است که اثر او بیشتر زمان حال را شامل می‌شود. با این حال، برخی مطالب آن و همچنین اصطلاح‌های فراهم‌آمده در اشاره به نخل، بیان‌کننده سنت‌هایی است که از دوران کهن به زمان کنونی رسیده است.

کاشت و پرورش نخل در فارس تا پایان قرن پنجم قمری

الف. پرورش نخل در دورۀ پیش از اسلام

نخل از هزاران سال پیش در کانون توجه بشر بود و تنها در سرزمین‌های گرمسیر روییده می‌شد (قزوینی، ۱۳۷۳: ۴۵). در برخی منابع فارسی از واژه «خرمابن» در حکم معادل نخل استفاده شده است (بلعمی، ۱۳۷۸: ۱/۱۱۶ و ۳۰۳؛ تاریخ سیستان، ۱۳۶۶:

نخل رایج بود. در سیاحت نامه فیثاغورس به استفاده از شاخه‌های نخل و سرو در مراسم تشییع کوروش اشاره شده است (فیثاغورس، ۱۳۶۳: ۱۱۴ و ۱۱۵).

در دوره ساسانی و با رسمیت یافتن دین زرتشتی، به باغداری و کشاورزی در حکم شیوه‌های امرار معاش و گسترش آبادانی توجه ویژه‌ای شد و در این دین برای کشاورزی، زراعت، آبیاری، فنوات و جدول‌های آب احکامی معین شد (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۴۳۱). مهرنرسی، بزرگ فرمدار ایران، در املاک خود در دشتبارین، واقع در کوره اردشیرخوره فارس، سه باغ احداث کرد و در آنها هزاران اصله نخل و زیتون و سرو کاشت (طبری، ۱۳۷۵: ۶۲۶/۲). تاریخ یزد نیز از کاشت نخل در پیرامون میبد توسط بلاش ساسانی سخن می‌گوید (جعفری، ۱۳۸۴: ۳۰).

بخشی از قداست نخل در جلوه‌هایی از فرهنگ زرتشتی بازتاب یافته بود. زرتشتیان هنگام برگزاری آیین نیایش، شاخه‌های برسم را با بندی بافته‌شده از برگ خرما می‌بستند که «گشتی برسم» نام داشت (اوستا، ۱۳۷۷: ۹۴۵/۲ و پیوست‌ها). نقش مایه برگ‌های درخت نخل در نمای بناها یا تزیین پایه آتشدان‌های چارتاقی‌های ساسانی دیده می‌شود و به علت قداست، در بیشتر گچ‌بری‌ها و معابد ساسانی به نخل توجه شده بود (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۱۹۹).

در محوطه‌های تاریخی متعددی در فارس، از شیارهای ساقه نخل برای تزیین پایه‌های آتشدان استفاده شده است. این نوع تزیین تأثیر عناصر طبیعی موجود در هر محیط را در فرهنگ مردم آن به‌خوبی نشان داده است. استفاده از این تزیین‌ها، به‌ویژه در اردشیرخوره فارس، در دوره ساسانی رواج داشته است (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۰ تا ۲۰۴). همچنین در بررسی چند پایه آتشدان کشف‌شده در استان بوشهر، پژوهش‌کننده آن را از برگ‌های نخل

سپس کاشتند و این‌گونه تکثیر و انتشار یافت (ابن‌وحشیه، بی‌تا: ۱۳۴۱/۲). این مطلب اگر صحت هم نداشته باشد، با توجه به آن به سابقه طولانی کاشت و پرورش نخل در فارس پی می‌بریم.

در برخی منابع، به کاشت نخل در گرمسیر فارس اشاره‌هایی شده است. با وجود این، با اتکا به آثار تاریخی و وجود آب و نخل و نخلستان‌ها، کاشت این درخت را در بسیاری دیگر از قسمت‌های این ایالت در طول تاریخ درمی‌یابیم. در میان درختان گرمسیری فارس، همچون گنار (سدر) و بادام کوهی و بن، از نظر غذایی به نخل بیشتر توجه می‌شد و عمده‌ترین و اصلی‌ترین درخت در این مناطق بود. برخلاف درختان یادشده که به طور طبیعی و خودرو در کوه و دشت و صحرای فارس وجود داشتند، نخل درختی بود که آن را در محوطه‌ها و محدوده‌های خاصی می‌کاشتند و پرورش می‌دادند.

با توجه به این مطلب، باید گفت وجود نخل در فارس و مناطق گرمسیری ایران در نتیجه فعالیت‌های انسانی بوده است و محتمل است نخل از جایی خواه جزیره خارک یا مکانی خارج از محدوده جغرافیایی ایران، در زمانی که تاریخ آن چندان معلوم نیست، به گرمسیر فارس وارد شده است.

فارس روزگاری جزئی از قلمرو عیلام به شمار می‌رفت و در بخش‌هایی از فارس، همچون مرودشت و ممسنی و بوشهر، آثاری از تمدن عیلام به دست آمده است (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۴۱ و ۱۳۶ و ۱۴۱). بر مهرهای عیلامیان و هخامنشیان نقش درخت نخل دیده می‌شود (محمدی‌فر، ۱۳۹۳: ذیل واژه خرما).

نخلستان چرخاب برازجان ممکن است به دوران پس از هخامنشی مربوط باشد؛ اما روی آثار تاریخی این دوره به وجود آمده است (عرفان، ۱۳۷۴: ۷۲). در سنت‌های تدفین دوره هخامنشی، استفاده از برگ

متأثر دانسته که در محیط یادشده به‌وفور وجود داشته است (توفیقیان، ۱۳۹۵: ۱۹۹ تا ۲۰۵).

عسکری چاوردی با توجه به بومی بودن درخت نخل در جنوب کشور و اقلیم زیستی این ناحیه، به این نتیجه رسیده که این سبک ابتدا در جنوب کشور رواج داشته و سپس به تدریج در دوره ساسانی به دیگر نقاط کشور راه یافته است (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۵).

ب. کاشت و پرورش نخل در دوره اسلامی

در محیط پیدایش دین اسلام، نخل از جمله درختان اصلی بود و در قرآن و احادیث و روایت‌ها، نام آن به کرات ذکر شده بود و مسلمانان خرما را میوه‌ای بهشتی می‌دانستند. از نخل در حکم نخستین درختی یاد شده است که روی زمین به وجود آمد (ابن وردی، ۱۴۲۸: ۳۰۶)؛ همچنین آن را «شجره مبارکه» دانسته‌اند که جز در بلاد اسلام یافت نمی‌شود (ابن وحشیه، بی تا: ۷۰؛ قزوینی، ۲۰۰۶: ۲۳۸).

در فرهنگ دینی مردم ایران پس از اسلام نیز نخل جایگاه ویژه‌ای داشته است. در مراسم تدفین به شیوه اسلامی از دو شاخه سبز نخل با نام جرید تین و مکتوب به آیت الکرسی استفاده می‌شود که آنها را در کفن متوفی می‌گذارند. در کتاب *النقض* در این باره آمده است: «چون [آدم] از دنیا برفت، خدای تعالی فرمود دو چوبک از آن [درخت خرما] در کفن آدم بپیچند و آدم چون خرما دیدی گفتی: هذا عمّتکم؛ این عمه شماست؛ پس جرید تین سنت آدم و حوا شد. آنکه سنت همه انبیا شد. آنکه سنت محمد مصطفی (ص) و علی المرتضی (ع)» (رازی قزوینی، ۱۳۹۱: ۵۲۴).

ساکنان کوره‌های گرمسیری فارس برای آبیاری نخل‌های خود از آب باران، چاه، قنات، چشمه و رودخانه استفاده می‌کردند. در بخش‌های گرمسیری

شاپورخوره، مردم با استفاده از آب رودخانه باغ‌های مختلف و نخلستان‌های بسیاری احداث کرده بودند؛ اما به علت فراوانی، محصولات آنها قیمت چندانی نداشت (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۴۲). «شهرستان» نیز در جایگاه قصبه شاپور، نخل و خرما داشت و «جره» مرکز خرما و شیرینی به شمار می‌رفت. خرما در کنار رز خراچی و غله از محصولات تولیدی جره بودند (المقدسی، بی تا: ۴۳۴؛ ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۴۳). مردم این منطقه هنوز هم به نخل، موخ می‌گویند.

رود بزرگ طاب از کنار دروازه شهر ارجان، مرکز کوره قبادخوره، می‌گذشت (اصطخری، ۲۰۰۴: ۷۴). مردم این شهر با استفاده از آب رود مذکور، باغ‌های نخل و نارنج و لیموی خود را آبیاری می‌کردند (قبادیانی، ۱۳۵۶: ۱۶۴)؛ در نتیجه، میوه و خرمای فراوانی از این شهر به دست می‌آمد (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۵۳). واژه «التمور»، جمع تمر، در حکم یکی از تولیدات شهر مهرובان، نشان می‌دهد در این شهر خرماهای مختلفی به دست می‌آمده است (المقدسی، بی تا: ۴۴۲). کوره دارابجرد نیز محل پرورش درخت نخل بود (حموی، ۱۹۹۵: ۱۹۲/۲) و تا زمان حاضر نیز مردم این منطقه به نخل موخ می‌گویند.

در شهر دارابجرد، مردم با استفاده از آب روان، درختان نخل را آبیاری می‌کردند و خرمای خوبی به دست می‌آوردند. باغ و نخلستان‌های تارم نیز از آبی سیراب می‌شد که به شهر می‌آمد. از پرگ و تارم بیشترین خرمای نواحی شرقی فارس به دست می‌آمد. در این دو شهر، تولید خرما و غله منبع درآمد مردم به شمار می‌رفت (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۰۹ و ۳۱۱؛ المقدسی، بی تا: ۴۴۲). در جویم، مردم با حفر چاه و قنات آب لازم برای کشت درختان خرما و غله را تأمین می‌کردند (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۱۸).

قسمت‌های بسیاری از سرزمین‌های گرمسیری

کوه «بُندو» است. وجود آب فراوان در این نقطه، از دوره پیش از اسلام، سکونت انسان و پیدایش نخلستان را به دنبال داشته است (بررسی میدانی).

در نزدیکی بُندو مکان دیگری به نام «تنگ تَوکلی» نیز آب و نخل فراوانی دارد. «چک چک» مکان دیگری در منطقه یادشده است که آب دارد و از دوران قدیم، محل پرورش نخل و برداشت خرما بود. در امتداد بُندو و توکلی تنگ‌های دیگری همچون کارون، زیغان، شول و مَهر قرار دارد که منابع آب و نخل فراوانی دارند؛ به علاوه، در دامنه کوه‌های شرقی منطقه گله‌دار و اسیر فارس مکانی به نام موخدان (موخدو) وجود دارد که نخلستان مشهور منطقه است و به علت وجود چشمه آب، در گذشته محل کاشت نخل بوده است (بررسی میدانی). این نخلستان تا دو بخش مرکزی و وراوی شهرستان مَهر امتداد دارد.

امتداد کوه‌های شهرستان مَهر در شهرستان لامرد فارس قرار دارد. تنگ‌های این شهرستان نیز با بهره‌گیری از آب، محل پرورش نخل بود. وجود چشمه‌های آب پیرامون روستای رُکن‌آباد لامرد، ساخت سد در دوره ساسانیان را به دنبال داشته است (عسکری چاوردی، ۱۳۹۰: ۴۲). ساکنان این روستا با بهره‌گیری از آب چشمه و سد یادشده، درختان نخل فراوانی پرورش داده‌اند. به گفته فارسانمه ناصری، رکن‌آباد در قدیم نخلستان فراوانی داشته است (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۵۱۸/۲).

بندر سیراف از مکان‌های مشهور کوره اردشیر بود که در محیط کم‌وسعت آن کاشت انبوه درختان نخل ممکن نبود؛ اما پیرامون آن دو نقطه با نام‌های بُنو (بن‌اُو/بناب) و تنگ کوخری منابع آب و نخل داشتند (بررسی میدانی). به علت وسعت کم نقاط یادشده، خرما تولیدی جواب‌گوی نیازهای بندر سیراف نبود. «جم» از مکان‌های نزدیک به سیراف و از منابع

فارس در کوره اردشیرخوره واقع بود. توج، از شهرهای این کوره، نخل فراوانی داشت (اصطخری، ۲۰۰۴: ۷۸) و آبیاری نخلستان‌های آن با آب دو رودخانه‌ای بود که یکی از آنها از نزدیکی دروازه شهر می‌گذشت (اصطخری، ۲۰۰۴: ۷۴). بوشکانات نیز درختستان خرما داشت (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۲۴). مردم ساکن خشت و کمارج با استفاده از آب رود شاپور و آب‌وهوای گرم و خاک مناسب، درختان خرما را فراوانی پرورش داده بودند (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۴۴).

در سیف که قسمت‌های ساحلی خلیج فارس بود، به جز خرما میوه دیگری به دست نمی‌آمد. در گران و ایراهستان نیز مانند سیف، تنها درخت خرما محصول می‌داد؛ زیرا آب روان و کاریزی وجود نداشت. مردم این منطقه برای آبیاری درختان نخل روش ویژه‌ای داشتند؛ به این ترتیب که گودال‌های بزرگی در زمین می‌کنند و نخل را در آن گودال‌ها می‌کاشتند تا موقع بارندگی از آب باران پر شوند و نخل‌ها سیراب شوند (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۳۸ و ۳۳۹).

علاوه بر این، در قرن سوم قمری از زراعت و نخل خرما جزایر خارک، لاوان، ابرون و کیش یاد شده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۴۶). افزون بر این، جزیره قشم (ابراکوان) نیز از مراکز استقرار مردم در خلیج فارس و محل کاشت درخت نخل بود. در برخی از منابع یونانی از قشم با نام «اواراکتا» یاد شده که در آن درختان انگور و نخلستان و غله فراوان وجود داشته است (خسروزاده، ۱۳۹۲: ۸۳).

فارس در بسیاری از مناطق گرمسیری خود، چشمه‌های آب داشت و مردم با ایجاد سد و بند، به استفاده از آب برای فعالیت‌های کشاورزی، از جمله کاشت نخل، اقدام می‌کردند. یکی از این مکان‌ها در کوه‌های منطقه گله‌دار و اسیر فارس (شهرستان مَهر) و در نزدیکی شهر تاریخی گران بود. نام این محوطه

آن به شمار مي‌رفت (اصطخري، ۲۰۰۴: ۷۰). اين نقطه از نظر جغرافيايي در مكان مرتفعي قرار داشت و در مقايسه با نقاط هم‌جوار، از جمله سواحل، هواي آن مطلوب‌تر بود و آب‌هاي جاري و چشمه‌هاي فراوان داشت (حسيني فسايي، ۱۳۸۲: ۱۴۶۰/۲).

يكي از اين منابع آب در مجاورت اثری طبیعی تاریخی به نام کوه «پدري» يا «پوز پدري» قرار دارد که از آب آن برای کاشت و پرورش نخل استفاده مي‌شود. در نزديکی اثر يادشده، روستای پدري وجود دارد که نخلستان آن نیز به «باغ پدري» مشهور است (عرفان، ۱۳۷۴: ۷۳). جم از نقاط مشهور پرورش نخل بود و به‌ويژه نخل خُصِّي يا خاصه آن همواره شهرت داشت. امروزه نیز در سطح شهر جم و پيرامون آن هزاران اصله درخت نخل در باغ‌هاي «نرگسي»، «چمرو»، «حاج مظفر»، «مگُو» و... وجود دارد (بررسی میدانی).

در نقاط گرمسيري فارس مردم با پرورش درخت نخل آن را به عنصري اساسي در تعامل خود با محيط طبيعي تبديل کردند. پيامد اين کار پيدايش شمار بسياري باغ و بوستان (بوسان/بوسون) بود که با نخل پيوندی مستقيم و ناگسستنی داشتند؛ زیرا ايجاد چنین مکان‌هايی در اين منطقه به طور عمده به معنی کاشت و پرورش نخل بود. در برخی از نقاط گرمسيري فارس، کاشت درختان ديگري نیز معمول بود؛ اما کاشت نخل اولويت داشت و بيش از هر درخت ديگري به آن توجه می‌شد. در واقع، ايجاد نخلستان واکنشی است که مردم فارس به محيط پيرامون خود نشان داده‌اند تا اين گونه هم غذای خود را به دست آورند و هم در زمينه اقتصادی فعاليت کنند. اين فعاليت مانند ديگر فعاليت‌هاي انساني، در طول تاريخ پيدايش مفهومی به نام «چشم‌انداز» را به دنبال داشته است. پيدايش نخلستان‌ها در حکم چشم‌اندازهايی

انساني، در واقع انعکاس کنش‌ها و اندیشه‌هاي مردمی است که در مکانی زندگی می‌کردند و با استفاده از پديده‌هاي جغرافيايي حاکم بر محل سکونت خود، به پرورش درختی متناسب با موقعيت محيطی اقدام می‌کردند. در واقع، چشم‌اندازها منعکس‌کننده کنش‌ها و اندیشه‌هاي جوامعی اند که آنها را پديد آورده‌اند (بيکر، ۱۳۹۲: ۱۸۵).

امروزه چشم‌اندازها در مطالعه‌هاي مورخان وارد شده‌اند و پژوهش‌کننده به آنها همانند مخزن مدارک تاريخی و زمينه رویدادهای تاريخی توجه می‌کند. چشم‌اندازهاي امروزی در حکم بقايا و آثار به‌جامانده از دوران پيشين، به سستی در تاريخ تبديل شده‌اند و اين امکان وجود دارد که همانند شاهدهی بر تاريخ، در کانون پژوهش قرار گیرند (بيکر، ۱۳۹۲: ۱۸۶ و ۱۸۷). بنابراین وجود نخلستان‌هايی همچون «خرکستان آهرم»، «نرگسي دلوار»، «تنگک بوشهر» و «باغ کابينو (دیر)» شواهدی از وجود سنت‌هاي نخل‌داری در نقاط کرانه‌اي فارس است که منابع قرون نخستين اسلامي درباره آنها سکوت اختيار کرده‌اند (عرفان، ۱۳۷۴: ۷۳). به وجود آمدن اعلام جغرافيايي همچون صحراي باغ لار، موخدان در منطقه گله‌دار و اسير، موغستان در هرمزگان و روستاهایی به نام موغدان (مُغدان) همه از کاشت و پرورش نخل و تأثیر اين درخت در پيدايش اين اعلام حکايت می‌کنند. وجه تسميه خشت، از بلوکات فارس را در راستای توليد خرماي آن دانسته‌اند (حسيني فسايي، ۱۳۸۲: ۱۲۹۶/۲). قلعه باغ از آثار تاريخی شهر انارستان (منطقه جم و ريز) نیز با توجه به وجود باغ نخل در اطراف آن به اين نام موسوم شده است. در معجم‌البلدان نام جزيره امروزی خارک «خارک» ثبت شده است که بايد آن را برگرفته از خارک، يعنی محصول نخل پيش از خرماشدن، دانست (آل‌احمد، ۱۳۳۹: ۳۳ و ۳۴).

بر این، استفاده از شاخه و برگ نخل برای ساخت خانه نیز در نقاط فراوانی معمول بود و بسیاری از مردم در خانه‌هایی زندگی می‌کردند که دیوار و سقف آن از برگ نخل ساخته شده بود (آل‌داوود، ۱۳۷۸: ۶۹)؛ همچنین ساخت کپر نیز به طور عمده با استفاده از برگ درخت نخل صورت می‌گرفت.

برگ نخل (پش/پیش)

برگ (پش/پیش) یکی از اجزای درخت نخل است که استفاد می‌شود. پیش (piš) واژه‌ای پهلوی است (فره‌وشی، ۱۳۸۱: ۴۴۸). در منابع به ساخت وسایل مختلف از برگ نخل، اشاره‌های پراکنده‌ای وجود دارد. یکی از این وسایل جارو بود که امروزه نیز ساخت آن رایج است. در منظومه درخت آسوریگ از جمله ویژگی‌هایی که نخل برای خود برمی‌شمارد آن است که از برگ آن جارو درست می‌کنند و با آن خانه را نظافت می‌کنند (درخت آسوریگ، ۱۳۸۶: ۴۵). بادبزن نیز وسیله پرکاربرد دیگری است که از برگ نخل ساخته می‌شد (بیرونی، ۱۳۸۳: ۷۵۰). در فردوس المرشدیه حکایت مردی به نام کوچ آمده است که به دست شیخ ابواسحاق کازرونی از شرب خمر توبه کرد و پس از آن، «بادبزن و جاروب‌ساز کردی و می‌فروختی و قوت خود از آن حاصل کردی» (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۱۴۸).

تنوع ساخت وسایل و ظروف مختلف از برگ نخل نشان‌دهنده گستردگی استفاده از آن و نقش مهم آن در زندگی مردم سرزمین‌های گرمسیری فارس است. این امر خلایقیت این مردم را در بهره‌گیری از پدیده‌ای طبیعی همچون درخت نخل و ساخت وسایل متنوع و پرکاربرد از برگ آن، برای استفاده در زندگی، نشان می‌دهد؛ همچنین بازتاب‌دهنده تعامل آنها با پدیده‌های طبیعی اطراف خود است. برخی از این وسایل به طور مستقیم با نخل □داری و برداشت

بخارک لم یقعد فرسا، و لکن یقود السفن بالمرس المغار (حموی، ۱۹۹۵: ۳۳۷/۲).

ج. الگوهای زیستی معیشت وابسته به نخل

نخل و معماری

نخل درختی است که مردم گرمسیری فارس در طول تاریخ از همه اجزای آن استفاده کرده‌اند. ابن‌وحشیه با اشاره به منافع فراوان نخل و پاک‌ی و حلاوت خرمای آن می‌گوید: «و همانا جمیع اجزای آن از پایین تا بالا برای انسان سودمند است» (ابن‌وحشیه، بی‌تا: ۱۳۴۰/۲). در منظومه درخت آسوریگ که از دوره اشکانی بازمانده است، به استفاده‌های متعدد از نخل در آن روزگار آشنا می‌شویم و باید آن را شاهدهی بر پیشینه طولانی ساخت وسایل گوناگون از اجزای نخل توسط مردم دانست (درخت آسوریگ، ۱۳۸۶: ۴۵ تا ۵۳).

نویسنده عجائب‌المخلوقات از کاربرد تنه نخل در معماری، سقف خانه، یاد کرده است (قزوینی، ۲۰۰۶: ۲۳۹). در گرمسیر فارس از تنه نخل و شاخه‌های آن برای گرفتن سقف خانه‌ها استفاده می‌کردند. از ویژگی‌های مهم تنه نخل آن است که باوجود گذشت سالیان طولانی، حشره‌هایی همچون موریانه نمی‌توانند بدنه آن را بخورند یا سوراخ کنند؛ به‌علاوه، تنه نخل تا سالیان طولانی نمی‌پوسد؛ از این رو برای استفاده در معماری خانه‌های مناطق گرمسیری فارس مناسب بود. فارسنامه ناصری در اشاره به گرمسیرات فارس، از کاربرد آن در سقف خانه‌های قصبه اسیر و خشت و تارم یاد کرده است (حسینی فسایی، ۱۳۸۲: ۱۲۵۴/۲ و ۱۲۹۶ و ۱۳۵۱).

به جز آنچه فسایی یاد کرده است، در بسیاری از روستاهای گرمسیری فارس نیز تا چند دهه پیش استفاده از تنه نخل برای سقف خانه‌ها رایج بود. افزون

خرما ارتباط داشت. «پرونگ»، کمر بند باغباني براي بالارفتن از نخل‌هاي بلند، تا پيش از پيدايش طناب‌هاي پلاستيكي امروزي از برگ‌هاي نخل بافته مي‌شد؛ همچنين «چاکون (چاگن)» که ظرفي بود با دو دسته براي حمل خرما از باغ تا خانه و نيز حصيري که خرما را روي آن مي‌ريختند و پاک مي‌کردند، از برگ نخل ساخته مي‌شد.

در گذشته براي نگهداري خرماي گرفته‌شده از نخل، از برگ‌هاي اين درخت كيسه‌اي مي‌بافتند و خرما را در آن نگهداري مي‌کردند. به اين كيسه «گلّت يا گلّته» مي‌گفتند که هنوز هم در نقاطي از فارس، استفاده از اين دو واژه رواج دارد. در تل قلعه سيف‌آباد کازرون گل مهرهاي فراواني کشف شد که برخي از آنها در لايه آميخته با ليف و ميوه سالم خرما يا خرماي جوشانده شده بودند (قاسمي و ديگران، ۱۳۹۶: ۹۳ و ۹۴). محتمل است ليف يادشده بقايي از ظرف نگهداري خرما باشد. محدوده زماني ۵۰۰ تا ۷۰۰ م را قدمت اين گل مهرها احتمال داده‌اند (قاسمي و ديگران، ۱۳۹۶: ۱۰۰). «قوصره» نيز ظرف کدوماندي بود براي نگهداري خرما که از برگ نخل ساخته مي‌شد. در منظومه درخت آسوريگ نيز از بافت طناب و ريسمان با برگ نخل ياد شده است (درخت آسوريگ، ۱۳۸۶: ۴۷). در سوره مسد نيز به طناب ساخته شده از برگ نخل اشاره شده است.

اهميت خوراكي خرما

مؤلف الفلاحه النبطيه به منافع چشمگير نخل براي مردم اشاره کرده است و اينکه آنها از هيچ درختي به اندازه نخل سود نمي‌برند. نخل ثمری دارد که در پاکی و شيريني مانند آن نيست و مردم بيشتر از همه ثمره‌ها، از آن تغذيه مي‌کنند (ابن وحشيه، بي تا: ۱۳۴۰/۲).

محصول درخت نخل حتي پيش از شيرين شدن نيز به ميزان اندک استفاده کردني است؛ اما از زماني که

محصول سبز آن به خارک رنگي شيرين تبديل مي‌شود، استفاده فراوان از آن آغاز مي‌شود. با تبديل خارک به دُمباز و سپس رطب، استفاده از آن لذت بيشتري دارد. رطب يا خرماي تر شيره فراوان دارد و خوش مزگي و حلاوت آن خاص است. نويسنده کتاب النخل رطب را سودمندترين مواد غذايي و مفيدترين دارو دانسته است. پادشاهان ساساني در آغاز به دست آمدن رطب، حلوا را از سفره خود برمي‌داشتند (ابن وحشيه، بي تا: ۷۰).

در نهايت، رطب به خرما تبديل مي‌شود که پس از برداشت و تميز کردن، مي‌توان آن را به مدت طولاني نگهداري کرد و به مرور زمان به مصرف رساند. دوام طولاني مدت خرما و پراورزي بودن و سازگاري آن با گرما از علت هاي اصلي توجه به کاشت نخل و محصول خرما بود.

خرما اصلي ترين محصول درخت نخل است. کشف فسيل هسته‌هاي خرماي هفت هزارساله، سابقه استفاده از آن را نشان مي‌دهد (محمدي فر، ۱۳۹۳: ذيل واژه خرما). در اثر پرورش درخت نخل در گرمسير فارس، رطب و خرما از محصولات توليدي اين ايالت بودند (المقدسي، بي تا: ۴۲۰). واژه خرما نيز پهلو ي است و در اين زبان به شکل هاي گوناگون، اما مشابه يکديگر، به کار رفته است. نکته مهم آنکه برخي از اين اشکال مانند خرما و ارما و ارما امروزه نيز در جنوب ايران و فارس متداول است. پنج شکل پهلو ي واژه خرما عبارت‌اند از: ارماو (armāv)، خرماک (hormāk)، خرماک (xormāk)، خرماو (xarmā) و خرماک (xurmāk) (فروه‌وشي، ۱۳۸۱: ۲۰۱).

خرما انواع مختلفي دارد که هريک نامي مخصوص دارند. يکي از انواع آن «قصب» است که شيره اندکي دارد (ابن وحشيه، بي تا: ۱۳۴۲/۲) و به صورت خشک عرضه مي‌شود. خرما در حکم تنها

محصول درختی بسیاری از نقاط گرمسیری فارس و ماده‌ ارزشمند خوراکی، در بسیاری از دوره‌ها غذای اصلی مردم به شمار می‌رفته و همتایی نداشته است؛ از این رو به اهمیت داشتن و حیاتی بودن این محصول در این منطقه پی می‌بریم.

در مینوی خرد چنین آمده است: «... و از میوه‌ها خرما و انگور مهتر و بهتر گفته شده است» (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۳۲). این محصول در پیوند مستقیم با زندگی ساده بسیاری از مردم بود و در برخی دوره‌ها تنها غذای فقرا به شمار می‌آمد. در منظومه درخت آسوریگ به استفاده فقرا از ثمر نخل اشاره شده است (درخت آسوریگ، ۱۳۸۶: ۵۳).

قصب یکی از خرماهای تولیدی کوره‌شاپور بود و از اقصاب، جمع قصب، این منطقه یاد شده است (المقدسی، بی تا: ۴۲۱ و ۴۲۴). فردوس‌المرشدیه به مصرف خرما و شیوه توزیع و فروش آن در کازرون قرون چهارم و پنجم قمری اشاره‌هایی کرده است و از معدود منابعی است که در آن از مصرف خرما سخن به میان آمده است: استفاده شیخ ابواسحاق کازرونی از خرما و سپس ترک آن (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۹۸)؛ اختصاص چند نخل و خرمای آن به شیخ توسط یکی از پیروان او «علی بن حسن بن علی زید کی گفت در دیه خود، دو سه بن نخل از جهت شیخ داشتم... هر سال آنچه حاصل می‌شد به خدمت شیخ می‌آوردم و شیخ از آن خرما خوردی» (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۹۸)؛ اطعام درویشان با خرما توسط شیخ با خرید از بازار کازرون (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۱۷۰)؛ اطعام مسافران و درویشان و مسکینان با گرده (نان) و خرما در روز عاشورا (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۱۸۶)؛ وفور خرما و مصرف بسیار آن در رباط شیخ: «یا احمد اصحاب هر شب خرما خوردندی...» (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸:

۱۸۸). این مطالب وفور خرما در کوره شاپور و کازرون و ارزانی و رواج بسیار آن را برای اطعام درویشان و فقرا نشان می‌دهد.

اشاره فردوس‌المرشدیه به گرده (نان) و خرما، بیان‌کننده سنت غذایی رایجی در دوران گذشته است. «نان و خرما» در حکم «غذایی ساده»، به‌ویژه برای مردم کم‌درآمد و فقیر، در طول تاریخ و تا چند دهه پیش در جنوب ایران رایج بوده است. در برخی از نقاط گرمسیری فارس علاوه بر خرما غله نیز تولید می‌شد. پرگ و تارم و جویم در کوره دارابجرد، جره در کوره شاپور و خشت و کمارج در اردشیرخوره از آن جمله‌اند (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۱۱، ۳۱۸، ۳۴۳، ۳۴۴).

خرما در کنار غلات، به‌ویژه گندم، تا روزگار معاصر اصلی‌ترین محصولات کشاورزی بسیاری از نقاط گرمسیری فارس بود. یکی از ویژگی‌های این مناطق که در برخی منابع بازتاب یافته است، آن بود که مردم برخی از قسمت‌های این نواحی در روزگاران گذشته سلاح‌ورز و راهزن بودند. از طرفی گرمسیر فارس، به‌ویژه ایراهستان، از نظر داشتن قلعه‌ها ممتاز بوده است (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۷۹). این سرزمین‌ها مستعد حضور افراد شورشی و نیروهای گریز از مرکز و راهزن بودند که هنگام حضور امرا و پادشاهان قدرتمند، مقهور قدرت آنها بودند؛ اما در مواقع ضعف، خودسری می‌کردند.

با توجه به رویش نخل و تولید خرما در این مناطق باید گفت خرما در تغذیه این افراد و مقاومت و دوام آنها نقش مهمی داشته است. در سال‌های قحطی، استفاده از آرد هسته خرما برای پخت نان معمول بود. این مطلب در منابع قدیمی بازتابی نداشته است؛ اما تاریخ شفاهی دوره معاصر و برخی آثار جدید، در اشاره به قحطی‌های جنوب ایران، استفاده از ماده یادشده را تأیید می‌کنند (مدنی، ۱۳۸۳: ۱/۲۳۶).

خرما از نظر اقتصادي نيز اهميت فراواني داشت و از اقليم عمده صادرات در گرمسير فارس و منبع درآمدي براي عده‌اي از مردم بود. در پرگ و تارم، از شهرهاي كوره دارابجرد، «دخلمه از خرما و غله بود» (ابن بلخي، ۱۳۷۴: ۳۱۱). در كازرون خرمائي به نام «جيلان‌دار» به دست مي‌آمد كه فقط ويژه همين شهر بود و به عراقي صادر مي‌شد كه خود از مراكز بزرگ توليد خرما بود (اصطخري، ۲۰۰۴: ۹۲). در معجم البلدان از اين خرما با نام «جيلان» ياد شده است كه براي هديه به عراق حمل مي‌شد (حموي، ۱۹۹۵: ۴۲۹/۴). شواتس به اشتباه اين خرما را محصول كارزين فارس دانسته است (شواتس، ۱۳۸۲: ۱۰۲). جيلان‌دار در حكم نام نوعي خرما، از نمونه‌هاي بسيار معدود ثبت اسامي خرماي فارس در ميان منابع جغرافيايي قرون نخستين اسلامي است.

سيراف، بندر پرجمعيتي بود و نخل‌هاي اندك پيرامون آن همه خرماي مصرفي مردم آنجا را تأمين نمي‌کرد؛ بنا بر اين جم كه در نزديكي و بر سر راه آن واقع بود و از مكان‌هاي مهم توليد خرما به شما مي‌آمد، ميوه و خرماي مصرفي سيراف را تأمين مي‌کرد (اصطخري، ۲۰۰۴: ۷۸).

سنت معادله پاياپاي خرما و غله تا دوره معاصر بين نواحي پس كرانه‌اي بندر سيراف، همچون جم و گران، وجود داشت كه نشان‌دهنده سابقه طولاني مدت آن در اين نواحي است. بخشي از خرماي توليدي در فارس به شيراز وارد مي‌شد. در قرن چهارم قمري از هر جريب خرما و خربوزه در شيراز، ۲۳۷ درهم خراج مي‌گرفتند (المقدسي، بي تا: ۴۵۱).

گرمسير فارس در زمينه توليد و صادرات خرما فعال بود؛ اما گاهي از مناطق ديگر، به ويژه بصره كه خرماي آن مشهور بود، خرما به فارس وارد مي‌شد. علت اين امر شايد کاهش توليد خرما در برخي از

يكی دیگر از مصارف خرما، استفاده غواصان مرواريد درياي فارس از آن بود. در مروج الذهب آمده است: «غواصان [مرواريد] گوشت نخورند، فقط ماهي و خرما و غذاهاي امثال آن خورند» (مسعودي، ۱۳۷۴: ۱/۱۴۶).

استفاده از خرما با لبيات يكي از سنت‌هاي غذايي در بعضي مناطق جنوب ايران و فارس قديم بود كه تا امروز نيز رايج است. ديوان بسحاق اطعمه به سابقه اين كار در فارس اشاره هائي كرده است. اين كتاب به قرون هشتم و نهم قمری مربوط است؛ اما نشان‌دهنده آن است كه سنت مصرف خرما و لبيات سابقه طولاني داشته است. شاعر يادشده چنين مي‌گويد:

خرما و ماست دست در آغوش كرده‌اند
وز خار فارغند كه در پاي كنگر است
(حلاج شيرازي، ۱۳۰۲: ۳۴).

به جز خرما و ماست، مردم خرما را با محصولات لبني ديگر همچون دوراك و كشك و سفيد استفاده مي‌کردند. رطب و خشكو نيز از غذاهاي رايج در برخي از نقاط جنوب فارس است؛ همچنين خرما و ارده نيز در جنوب رايج بوده است. بسحاق اطعمه در اين باره مي‌گويد:

جوشن نان در تن حلوا خوش است
خود ارده بر سر خرما خوش است
گفته بسحاق پيش بنگيان
بر مثال ارده با خرما خوش است
(حلاج شيرازي، ۱۳۰۲: ۴۱ و ۴۲).

لوزينه همان دم كه بپيچيد سر از ما
ما در عوضش ارده و خرما بسرشتم
(حلاج شيرازي، ۱۳۰۲: ۷۳).

در کنار اهميت غذايي، بايد از اهميت طبي خرما نيز ياد كرد. خرما را ماده مفيدی برای طول عمر و درمان قولنج و بواسير و جراحت و خونريزي شكم دانسته‌اند (محمدي فر، ۱۳۹۳: ذيل واژه خرما).

ارجان بر دوشاب تولیدی عراق و سایر شهرها برتری داشت و تنها دوشاب احسا و هجر بحرین از آن بهتر بود (اصطخری، ۲۰۰۴: ۹۳). «دوشاب ارجانی» از جمله کالاهای صادراتی به سرزمین‌های دیگر بود (اصطخری، ۲۰۰۴: ۶۵).

محصول دیگر شیرۀ خرما بود که در منابع عربی از آن با نام «دبس» یاد شده است. مقدسی به علت کیفیت عالی شیرۀ تولیدی ارجان از آن با نام «الدبس الفائق» یاد کرده است (المقدسی، بی تا: ۴۲۵)؛ همچنین او به شیرۀ مرغوب فرگ با نام «الدبس الجید» اشاره کرده است (المقدسی، بی تا: ۴۳۹). دبس (شیره) ارجان از چنان شهرتی برخوردار بود که هنگام برشمردن محصولات مهم شهرهای مختلف از آن نیز یاد می‌کردند. هنگامی که در مجلس عضدالدوله میان ابوعلی هاشمی و ابودلف خزرچی گفت‌وگویی درگرفت، ابودلف در جواب ابوعلی محصولات سرزمین‌های مختلف را شمرد و از شیرۀ (دبس) ارجان نیز یاد کرد. این امر موجب خوشحالی امیر بویه شد و به ابودلف مال و خلعت داد (ابن وردی، ۱۴۲۸: ۳۸۰).

سرکه خرما محصول دیگری بود که در میان منابع سده‌های نخستین اسلامی، کتاب الفلاحه النبطیه از آن یاد کرده است و در منابع جغرافیایی از آن نشانی دیده نمی‌شود (ابن وحشیه، بی تا: ۱۴۱۱/۲).

شراب محصول دیگری بود که از خرما گرفته می‌شد. تاحدودی تمام منابع جغرافیایی اسلامی درباره تولید شراب از انگور و خرما و صدور آن از فارس و سایر سرزمین‌های اسلام سکوت کرده‌اند. در سرزمین‌های خرماخیز، تولید شراب از خرما سابقه داشته است؛ چنانکه مردم بابل از خرما، غذا و شراب و عسل تولید می‌کردند (هردوت، ۱۳۸۲: ۲۶۹/۱).

کمبوجیه هخامنشی هنگامی که سفرای خود را به حبشه فرستاد، هدایایی همراه آنها کرد که شراب خرما

سال‌ها بود و آفت‌زدگی و قحطی و خشک‌سالی از عوامل اصلی کاهش تولید بودند. این خرما از بندر بصره بارگیری می‌شد و با کشتی به سمت فارس حمل می‌شد (محمودبن عثمان، ۱۳۵۸: ۴۳۶).

از بحرین نیز خرما به فارس وارد می‌شد. صادرات خرما و شیره از این نقطه به واسطه جزیره خارک صورت می‌گرفت؛ همچنین خواروبار مصرفی اهالی بحرین، به‌ویژه گندم فارس نیز از راه خارک به بحرین صادر می‌شد (البکری، ۱۹۹۲: ۳۷۲/۱؛ عانی، ۱۴۲۱: ۱۲۰). علاوه بر این، خرما از جمله مواد خوراکی بود که ناخداهای ایرانی که از خلیج فارس به شرق می‌رفتند با خود همراه داشتند. گاهی ناخداها مقداری از خرمای همراه خود را به اهالی جزایری هدیه می‌دادند که سر راه آنها بودند (رامهرمزی، ۱۳۴۸: ۷). در چین و هند نخل و خرما وجود نداشت (سیرافی، ۱۳۸۱: ۸۲)؛ پس در میان محصولاتی که از حوزه خلیج فارس به چین و هند می‌رفت، از خرما نیز یاد شده است (زهری، ۱۳۸۲: ۷۹ و ۵۶).

محصولات خوراکی خرما

یکی از ویژگی‌های خرما، فرآوری محصولات و مواد خوراکی دیگر از آن است. نام برخی از این محصولات در منابع ثبت شده است. در مناطق خاصی نیز نام برخی از این محصولات تاکنون تنها در سنت‌های شفاهی و تجربی مردم باقی مانده است. دوشاب خرما از جمله این محصولات بود که تا امروز در جنوب ایران تولید می‌شود. در دارابجرد و تارم و پرگ از خرما دوشاب می‌گرفتند و دو شهر اخیر بیشترین خرما و دوشاب منطقه خود را تأمین می‌کردند. دوشاب در ارجان نیز تولید می‌شد (المقدسی، بی تا: ۴۴۳ و ۴۴۲؛ ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۱۱).

در حدودالعالم آمده است: «و از این شهر دوشاب نیک خیزد» (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۳۳). دوشاب

يا بين‌النهريني داشته، در شرق آفريقا و شبه‌قاره هند نيز
كشوف شده است (توفيقيان، ۱۳۹۹: ۴۷).

اين موضوع با توجه به گفته‌هاي جغرافياي دانان
ذكر شده مبني بر حمل شراب از حوزه خليج فارس به
شبه‌قاره هند اثبات مي‌شود. در يكي از آخرين كشفيات
دريائي در ساحل بندر بوشهر نيز تعدادي خمره اژدري
شكل از اواخر دوره ساساني و شايد اوایل دوره
اسلامي كشف شده است (توفيقيان، ۱۳۹۹: ۵۰).

به جز محصولات ياد شده كه از خرما به دست
مي‌آمد، از «تاره يا تارونه» نخل كه غلافی است و
شكوفه‌هاي اين درخت در آن جای دارد، عرقی
گرفته مي‌شد كه در منابع قرون نخستين اسلامي به
«طلع» معروف بود. اين منابع مكان توليد عرق طلع را
شهر جور دانسته‌اند (اصطخري، ۲۰۰۴: ۹۲). به نظر
مي‌رسد ماده اصلي براي عرق طلع از مكان‌هاي
گرمسيري مانند قير و كارزين و نواحي ديگر به اين
شهر وارد مي شده است؛ زيرا اقليم شهر جور براي
پرورش نخل مناسب نبوده است.

در اينجا بايد از مغز درخت نخل يا «خف» ياد
كرد كه ماده خوراكي سفيدرنگي است كه در سر نخل
وجود دارد و در زبان عربي به آن جمار مي گويند.
اين ماده به منزله مغز در سر انسان است و اگر به آن
آسيب رسد، نخل مي‌ميرد (ابن وحشيه، بي تا: ۷).
امروزه از اين ماده با نام «پنير نخل» نيز ياد مي‌شود.

از روزگاران دور، خرما براي تهيه انواع غذاها و
شيريني‌ها نيز به كار مي‌رفته است. در منابع، اسامي
برخي از غذاها آمده كه در آن خرما نيز استفاده
مي شده است. يكي از آنها شيربرنج بوده كه بسحاق
اطعمه استفاده از خرما را در پخت آن در شيراز ثبت
كرده است:

همچو خرما به صحن شيربرنج
گاه پنهان و گاه پيداييم
(حلاج شيرازي، ۱۳۰۲: ۷۵).

از جمله اين هدايا بود. پادشاه حبشه با رد پيشنهاده
دوستي و اتحاد كمبوجيه، از ميان هداياي ارسالي شراب
خرما را پسنديد. او استفاده از اين شراب قوي را باعث
ترميم قواي مردم پارس دانست كه از اين نظر بر
حبشيان برتري داشتند (هردوت، ۱۳۸۲: ۱۲۷/۳ و ۱۲۸).

در سوره نحل نيز به توليد شراب از خرما و انگور
اشاره شده است: «و از ميوه درختان خرما و انگور
باده مستي بخش و خوراكي نيكو براي خود مي‌گيريد.
قطعا در اينها براي مردمی كه تعقل مي‌كنند، نشانه‌اي
است» (نحل، ۶۷).

درباره صادرات شراب، چند منبع به حمل شراب
از حوزه خليج فارس به سرنديب اشاره مختصري
كرده‌اند. ابن خردادبه مي‌گويد: «براي پادشاه سرنديب
شراب از عراق حمل مي‌كنند و او مي‌نوشد»
(ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۵۰)؛ همچنين در قرن سوم
قمری، اعلاق‌النفيسه از حمل شراب از بلاد عرب به
جزيره سرنديب سخن مي‌گويد و اينكه شراب را
به‌ويژه به پادشاه آنجا مي‌فروختند و او از اين شراب
مي‌نوشيد (ابن رسته، ۱۸۹۲: ۱۳۲). بي‌گمان در اينجا
منظور از بلاد عرب سرزمين‌هاي اسلامي و از جمله
ايران و فارس است. نزهه‌المشتاق نيز از حمل شراب
از عراق و بلاد فارس (ايران) به جزيره ياد شده سخن
گفته است (الإدریسی، ۱۴۰۹: ۷۴/۱).

خمره‌هاي اژدري شكل از جمله كشفيات مهم
باستان‌شناسي در سواحل شمالي و جنوبي خليج فارس
است. از اواخر دوره اشكاني تا پايان دوره ساساني و دو
سده نخست اسلامي، در تجارت دريائي خليج فارس از
اين خمره‌ها براي حمل روغن زيتون و شراب و ماهي
نمك‌سود استفاده مي‌شد؛ همچنين گاه اين خمره‌ها براي
حمل غلات از بنادر ايراني به سواحل جنوبي
خليج فارس، هند، شرق آسيا و شرق آفريقا به كار
مي‌رفت (توفيقيان، ۱۳۹۹: ۴۵). اين سفال كه منشأ ايراني

لوازم ضروری زندگی مردم این خطه تأثیری اساسی داشته و برخی از وسایل ساخته‌شده از آن به طور مستقیم در کارهای نخل‌داری استفاده می‌شده است.

ثمره نخل، یعنی خرما، به علت انرژی فراوان و دوام طولانی، در گرمسیر فارس اهمیت ویژه‌ای داشت. سرزمینی که خشک‌سالی همواره آنجا را تهدید می‌کرد. با توجه به جایگاه نخل و خرما در آموزه‌های دینی و پیوند آن با برخی آداب مرتبط با مذهب، این اهمیت دوچندان می‌شد. قابلیت‌های گوناگون نخل و خرما، در رونق کسب‌وکار تأثیر فراوانی داشت و موجب برپایی مشاغل مختلف، همچون باغبانی و شیرگیری و دوشاب‌سازی، می‌شد. مازاد محصولات یادشده به نقاط دیگر و حتی سرزمین‌های دوردست صادر می‌شد.

پیدایش شمار فراوان واژه‌ها و اصطلاح‌های مرتبط با این درخت، یکی از تأثیرات مهم وجود نخل در زندگی مردم گرمسیر فارس بود. موضوعی که نشان می‌دهد نخل بیش از هر درخت دیگری در افزایش غنای واژه‌های ادبیات و فرهنگ این خطه تأثیر داشته است. اهمیت نخل باعث شد ادبیات و سنت‌های شفاهی این مردم به تنهایی شمار بسیاری از این واژه‌ها را در طول تاریخ حفظ کنند. بنابراین باید گفت نخل اصلی‌ترین درخت گرمسیر فارس و خرما نیز مهم‌ترین محصول درختی این منطقه بود.

کتابنامه

الف. کتاب

۱. ابن بلخی، (۱۳۷۴)، *فارسنامه*، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی.
۲. ابن خردادبه، (۱۳۷۱)، *مسالك و ممالک*، ترجمه سعید خاکرند، تهران: مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی.

امروزه انواع غذاها و شیرینی‌ها و حلواها وجود دارد که در ردیف فرهنگ سنتی غذا قرار می‌گیرد؛ اما نام و شیوه تهیه آنها به ندرت در منبعی ثبت شده است. از جمله این غذاها باید به این نمونه‌ها اشاره کرد: رنگینه (رنگینک)، خرما گرمو (خرما بُتتو یا حلواي خرما)، خرما دوشابی و چنگال. بسحاق اطعمه در دیوان خود در «شرح حال خرما»، به حلوا و چنگال اشاره کرده است (حلاج شیرازی، ۱۳۰۲: ۲۷).

نتیجه

نزد مردم سرزمین‌های گرمسیری فارس، نخل همواره جایگاه ارزشمندی داشت. پایداری نخل در برابر خشکی و سازگاری آن با آب‌وهوای گرم و میزان ثمردهی فراوان، از ویژگی‌های مهم طبیعی این درخت است. مردم خطه یادشده نیز با توجه به این ویژگی‌ها از دوره پیش از اسلام به اهمیت نخل پی برده بودند. آنها با کاشت نخل، به ایجاد نخلستان اقدام کردند و در دوره اسلامی نیز این کار را ادامه دادند. در پرتو ارتباط با نخل و نخلستان، بسیاری از سکونتگاه‌های انسانی در گرمسیر فارس را ساکنان این مناطق موخندان و موغدان و موغستان می‌خواندند.

با توجه به اینکه مردم از همه اجزای نخل استفاده می‌کردند، درخت یادشده بیش از هر درخت دیگری در شکل‌گیری الگوهای زیستی مردم گرمسیر فارس نقش ایفا کرد؛ به گونه‌ای که معیشت و اقتصاد و فرهنگ مردم فارس در این نقاط، با این درخت پیوستگی عمیقی داشت که اشاره‌های منابع و سنت‌های باقی‌مانده محلی و شواهد معماری و باستان‌شناسی آن را تأیید می‌کند. کاربرد تنه نخل در سقف خانه‌ها و ساخت خانه‌های کپری با شاخ و برگ آن، بهره‌گیری از درخت یادشده را در تأمین یکی از نیازهای نخستین انسانی، یعنی مسکن، در فارس نشان می‌دهد؛ همچنین برگ نخل در پیدایش صنایع دستی و

۳. ابن‌رسته، احمد بن عمر، (۱۸۹۲)،
الأعلاق النفیسه، بیروت: دار صادر.
۴. ابن وحشیه، (بی تا)، الفلاحه النبطیه، تحقیق
توفیق فهد، دمشق: المعهد الفرنسي للدراسات العربیه.
۵. -----، (بی تا)، کتاب النخل، تحقیق ابراهیم
السامرائی. بی تا: بی جا.
۶. ابن وردی، عمر بن مظفر، (۱۴۲۸)،
خریده العجائب و فریده الغرائب، محقق انور محمود
زناتی، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیة.
۷. الإدريسی، محمد بن محمد، (۱۴۰۹)،
نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق، بیروت: عالم الکتب.
۸. اصطخری، ابراهیم بن محمد، (۲۰۰۴)، المسالك
و الممالک، تحقیق محمد جابر عبدالعال الحسینی،
قاهره: الهیئه العامه لقصور الثقافه.
۹. اوستا، (۱۳۷۷)، گزارش و پژوهش جلیل
دوستخواه، تهران: مروارید.
۱۰. ایست، دابلیو. گوردن، (۱۳۹۲)، تاریخ در
بستر جغرافیا، ترجمه حسین حاتمی نژاد و حمیدرضا
پیغمبری، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
۱۱. آل احمد، جلال، (۱۳۳۹)، جزیره خارک در
یتیم خلیج فارس، تهران: مجید.
۱۲. آل داوود، سید علی، (۱۳۷۸)، دو سفرنامه از
جنوب ایران، تهران: امیرکبیر.
۱۳. البکری، عبدالله بن عبدالعزیز، (۱۹۹۲)،
المسالك و الممالک، محقق آدریان فان لیوفن و
اندري فيري، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
۱۴. بلعمی، ابوعلی، (۱۳۷۸)، تاریخنامه طبری، به
تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: سروش.
۱۵. بیرونی، ابوریحان، (۱۳۸۳)، الصیدنه فی
الطب، ترجمه باقر مظفرزاده، تهران: فرهنگستان زبان
و ادب فارسی.
۱۶. بیکر، آلن. اچ، (۱۳۹۲)، جغرافیا و تاریخ
پیوند مرزها)، ترجمه مرتضی گودرزی، تهران:
پژوهشکده تاریخ اسلام.
۱۷. تاریخ سیستان، (۱۳۶۶)، تصحیح
ملک الشعراي بهار، تهران: پدیده خاور.
۱۸. جعفری، محمد بن جعفر، (۱۳۸۴)، تاریخ یزد،
به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی فرهنگی.
۱۹. حدود العالم، (۱۳۶۲)، به کوشش منوچهر
ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
۲۰. حسینی فسایی، حاج میرزا حسن، (۱۳۸۲)،
فارسنامه ناصری، به تصحیح و تحشیه منصور رستگار
فسایی، تهران: امیرکبیر.
۲۱. حلاج شیرازی، ابواسحاق، (۱۳۰۲)، بسحاق
اطعمه؛ دیوان، استانبول: چاپخانه ابوالضیاء.
۲۲. حموی، یاقوت بن عبدالله، (۱۹۹۵)،
معجم البلدان، بیروت: دار صادر.
۲۳. دانشنامه جهان اسلام، (۱۳۹۳)، ذیل واژه
خرما، ج ۱۵، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
۲۴. درخت آسوریگ، (۱۳۸۶)، ترجمه ماهیار
نوابی، تهران: فروهر.
۲۵. رازی قزوینی، عبدالجلیل، (۱۳۹۱)، التنضص،
تصحیح میرجلال الدین محدث ارموی، به کوشش
محمد حسین درایتی، تهران: مجلس شورای اسلامی.
۲۶. رامهرمزی، بزرگ بن شهریار، (۱۳۴۸)، عجایب
هند، ترجمه محمد ملک زاده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۲۷. زهری، ابو عبدالله محمد بن ابی بکر، (۱۳۸۲)،
کتاب الجغرافیه، ترجمه حسین قره چانلو، محقق محمد
حاج صادق، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۸. سیاحت نامه فیثاغورس در ایران، (۱۳۶۳)،
ترجمه یوسف اعتصامی، تهران: دنیای کتاب.
۲۹. سیرافی، سلیمان، (۱۳۸۱)، سلسله التواریخ یا
اخبارالصین و الهند، با گردآوری و اضافات ابوزید حسن
سیرافی، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: اساطیر.

۳۰. شوارتس، پاول، (۱۳۸۲)، *جغرافیای تاریخی فارس*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳۱. طبری، محمدبن جریر، (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
۳۲. عانی، عبدالرحمن عبدالکریم، (۱۴۲۱)، *البحرین فی صدر الإسلام*، بیروت: الدار العربیه للموسوعات.
۳۳. عرفان، حیدر، (۱۳۷۴)، *نخلستان در استان بوشهر (دشتستان بزرگ)*، تهران: اطلاعات.
۳۴. عسکری چاوردی، جواد، (۱۳۹۰)، *فرهنگ عامه و آداب و رسوم شهرستان لامرد فارس*، قم: عطش.
۳۵. عسکری چاوردی، علیرضا، (۱۳۹۲)، *پژوهش‌های باستان‌شناسی کرانه‌های خلیج فارس (شهرستان‌های لامرد و مَهر)*، شیراز: دانشگاه هنر و سبحان نور.
۳۶. فره‌وشی، بهرام، (۱۳۸۱)، *فرهنگ فارسی به پهلوی*، تهران: دانشگاه تهران.
۳۷. قبادیانی، ناصر خسرو، (۱۳۵۶)، *سفرنامه*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
۳۸. قزوینی، زکریابن محمد، (۱۳۷۳)، *آثار البلاد و اخبار العباد*، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، تهران: امیرکبیر.
۳۹. _____، (۲۰۰۶)، *عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات*، محقق محمدبن یوسف قاضی، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیه.
۴۰. کریستن سن، آرتور، (۱۳۶۸)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
۴۱. محمودبن عثمان، (۱۳۵۸)، *فردوس المرشدیه فی اسرار الصمدیه*، به کوشش ایرج افشار، تهران: شرکت افست.
۴۲. مدنی، سیدجلال‌الدین، (۱۳۸۳)، *تاریخ سیاسی معاصر ایران*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۳. مسعودی، ابوالحسن علی‌بن حسین، (۱۳۷۴)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی فرهنگی.
۴۴. مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۷۵)، *اقلیم پارس*، تهران: اشاره.
۴۵. المقدسی، شمس‌الدین ابی‌عبدالله محمد، (بی‌تا)، *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*، بیروت: دار صادر.
۴۶. مینوی خرد، (۱۳۵۴)، *ترجمه احمد تفضلی*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۴۷. هر دوت، (۱۳۸۲)، *تاریخ*، ترجمه هادی هدایتی، تهران: دانشگاه تهران.
۴۸. همدانی، احمدبن محمدبن فقیه، (۱۳۷۹)، *البلدان*، ترجمه محمدرضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
ب. مقاله
۴۹. توفیقیان، حسین، (۱۳۹۶)، «پژوهشی در پایه آشنان‌های ساسانی نویافته در ساحل خلیج فارس»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ش ۱۲، دوره ۷، ص ۱۹۵ تا ۲۱۰.
۵۰. _____، (۱۳۹۹)، «پژوهشی در آثار یافت‌شده از بررسی باستان‌شناسی زیر آب بندر بوشهر»، *مطالعات باستان‌شناسی*، دوره ۱۲، ش ۱، ص ۵۸ تا ۵۸.
۵۱. خسروزاده، علیرضا، (۱۳۹۲)، «محوطه‌ها و استقرارهای اشکانی جزیره قشم»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ش ۵، دوره ۳، ص ۱۰۰ تا ۱۰۷.
۵۲. قاسمی، پارسا و دیگران، (۱۳۹۶)، «بازسازی تقسیمات استان ساسانی بیشاپور با کشف تعدادی نام‌جای جدید از گِل مهرهای محوطه تل قلعه سیف‌آباد-کازرون»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ش ۱۴، دوره ۷، ص ۹۱ تا ۱۰۲.